

سنگت تھیٹر دا سیاسی تے سماجی کردار (کھوج تے ویروا)

Abstract:

This study explores the nature of Sungget theatre in Lahore and how it uses theatrical productions to spread social justice and elevate the voices of the oppressed and marginalized in all facets of society. Life is interpreted artistically in a way that is unique to it. Personal observation, literature review, and in-depth interviews with Sungget's writer, director, and artist were the methods used by the researcher to examine it. The study uses public service media theory as its framework, and the investigational method is qualitative. The Sungget's basic philosophy is expressed in Punjabi and is based on a leftist approach

Keywords: *Communication, History, Drama, Theatre, SocioPolitical, Sunggat Theatre*

ہر طرح دا آرٹ تے فن بنیادی طور تے ابلاغ لئی استعمال وچ لیا جاتا اے۔ اک فنکار جدوں آرٹ تخلیق کردا اے تے اوہدے شعوری تے لاشعوری کئی محرکات ہوندے نیں، فنکار دے جذبات تے احساسات وی ہوندے نیں۔ جدوں تخلیقی کم کردا اے تے اوہدے رائیں اوہ اپنے اوہناں جذبات دا اظہار کر رہیا ہوندا اے۔ کئی ہور وی بڑے اہم عناصر فنکار دی سوچ تے جذبات تے اثر انداز ہو رہے ہوندے نیں جیویں کہ اوہدے معاشی حالات، ارد گردا ماحول، گھریلو حالات، مایاں دے تعلقات، اوہدے سیاسی تے مذہبی نظریے وغیرہ، ایہ سارے عناصر اوہدے فن رائیں سامنے آندے نیں۔ انسانی تاریخ دسی اے کہ جدوں لوک بول چال توں واقف نہیں سن اوں سے اک دوجے نال تصویراں تے مورتاں رائیں ابلاغ کردے سن، ایس طرح نچنا کڈنا، موسیقی دا جانا تے

نقلی کرنا، خاص قسماں دیاں حرمتاں کرنا، ایس سارے عمل دا مقصد اک تے اپنے خالق نوں خوش کرنا ہوندا سی تے نالے منتاں پوریاں کرن لئی انج کردے سن۔ ایس توں علاوہ خاص موقیاں تے اوہ ایس طرح کر کے اک دو جے نوں وی خوش کردے سن انج وی ایہہ ریت سن نظر آؤندی اے، لنگھے ویلیاں دی دیگی دی ڈھیر حد تک تصدیق وی کردی اے۔ انج دی گل فلپ بی ذاری لئی نیں تھیٹر دی تاریخ دا اک تعارف دے سرنوایں نال لکھی کتاب دے پہلے حصے دے شروع دے وچ لکھی اے:

“Just as oral performance and verbal arts continue to be practiced and interact with complete systems of writing, so did oral, ritual and shamanic performance practices interact with the new forms of dramatic performance (or theatre) wherever they began to develop, such as in Greece, India, China, and Japan.” (1)

قبل مسیح جدوں ڈرامے دی تاریخ تے جھاتی پاویے تے سانوں جیہے ڈرامے مل دے نیں جیہناں وچ ماڈیاں دی گل کیتی گئی اے۔ جیویں اگستو بول تے پالوفیر نے تھیٹر دا استعمال دیا اے۔ انج دا استعمال یورپ دی نشاۃ ثانیہ ویلے وی نظر آؤندا اے۔ اریکا فشر دی کتاب یورپ دی تاریخ ڈرامے تے تھیٹر، جس دا ترجمہ جو ریلے نے انگریزی وچ کیتا اے، وچ گل کیتی گئی اے:

“European drama came alive for the secondtime in the Christian Middle Ages. Once again, it grew out of cult origins. The medieval religious play originated in the liturgy of the Easter Mass.....” (2)

ویلے دے گیزے دے نال تھیٹر ڈرامے کاروبار بن گئے تے ڈرامہ نرا ڈرامہ رہ گیا۔ پاکستان توں علاوہ باقی مکاں وچ چوکھا کم ہو رہیا اے پر پاکستان وچ جیہڑا ایس پکھوں کم ہونا چاہیدا سی اوہ نہیں ہو رہیا۔ ایہہ دیاں کئی وجوہات نیں۔

اجو کا تھیٹر دا آغاز 1972ء وچ سرمد صہبائی ہوراں نے کیتا اوس ویلے وی مدیکہ گوہر ہوراں ایس تھیٹر دے کجھ ڈرامے کیتے پدگل اے وے کہ 1980 دے دھاکے وچ ای اجو کا اپنے جو بن تے نظر آؤندا اے تے ایس دا جنم تے وادھا مدیکہ تے شاہد جی دے ہتھوں ای ہو یا شروع وچ اجو کا نے پنجابی زبان دے وچ ڈرامے تے پنجابی زہتل لئی کم جو تیا سی ایس راہیں لوکاں نو اوہناں دے حق بارے دیا۔ پد کجھ ورہیاں بعد اجو کا نے پنجابی دے نال نال اردو دے وچ ڈرامے نوں

اگے ودھان لگ پئے ایس وجہ توں کجھ موڈہیاں نوں اعتراض ہویا تے اوہ دکھ ہو گئے اوہناں نے پنجاب لوک رہس دے نال نال اپنے کم دا آغاز کیتا ایس دے موڈھی نخت پاشا ہوریں سن۔ اس تنظیم نے پنجابی دے نال اپنی جوت کھی پر 1999 وچ ایس تنظیم نے اک این جی او داروپ دھار لیا تے کجھ موڈہیاں نے سخت مخالفت کیتی تے دکھ ہو گئے۔ اوہناں دا خیال سی کہ غیر سرکاری تنظیمیں دا اک اپناں ایجنڈا ہوندا اے ایس ایجنڈے نوں پورا کرن لئی اوہ ساڈے موڈھے ورتدے نیں۔ دکھ ہون والے بیلیاں نے نجم حسین سید دی بیٹھک وچ بہناں کھلوناں شروع کر دتاتے اتھے ای اوہ پنجابی پڑھدے تے پنجابی ڈرامہ تھیٹر راہیں شروع کر دتا۔ انج 2000 یا 2001ء وچ سنگت تھیٹر دی نیہہ رکھی گئی۔ جس تھیں بیٹھک ہندی سی اوہوں سنگت سدا یا جاندا سی۔ ایس سنگت پاروں ایس تھیٹر نوں سنگت تھیٹر آکھیا جان لگ پیا۔

شفقت حسین ایس تھیٹر دے موڈھی نیں تے اے وی کم نال جڑے ہوئے نیں۔ ہما صفر موجب 1981ء دے وچ پہلا تھیٹر ڈرامہ کیتا جیہہ انال ”تازہ خبر“ سی۔ ایس ڈرامے نوں فاطمہ مٹھہ نے لکھی سی، اوہ اک طالبہ سی تے خواتین دی تحریک نال جڑی ہوئی سی۔ ہما، مدیحہ تے اوہناں دیاں کجھ ہور کالج دیاں سہیلیاں نے دو جا ڈرامہ کیتا۔ اوہ مدیحہ نے ترتیب دتا سی تے کسی انڈیا دے لکھاری دی لکھت سی۔ فیر پاشی دا لکھیا اک ڈرامہ کیتا گیا۔ سارے لوک نجم حسین سید دے نال جڑے ہوئے سن تے ساریاں دا تعلق نجم پاروں ای سی پر کجھ نظریاتی اصولاں مگروں اک دو بے تو دکھ وی ہوندے رہے۔ 1998ء وچ باقاعدہ سنگت تھیٹر دی بنیاد رکھی گئی۔ لاہور گرامر سکول وچ ”ہیر دمودر“ دا ڈرامہ کیتا گیا۔

شفقت حسین وڈے موسیقی دے استاد تے ماہر نیں۔ نجم حسین سید نوں ہما صفر وانگوں گرومن دے نیں تے نظریاتی طور تے سنگت تے پنجابی سیاست، مل، مالکی تے دھرو دے خلاف نظریے لئی کم کر رہے نیں۔ پنجابی ڈرامے نوں بنگوڈا کرن وچ لاہور گرامر سکول دا وڈا کردار اے۔ پہلا سنگت ڈرامہ اوہناں دے منج تے ہويا۔

طاہر محمود پنجاب یونیورسٹی وچ پی ایچ ڈی دے طالب علم نیں تے اوہناں اپناں تحقیقی مضمون پنجاب یونیورسٹی دے جریدے ”سماجی سائنس دی ترقی“ وچ پاکستانی ڈرامہ تے تھیٹر دا اگاتے پچھو کڑ دے سرناویں نال لکھیا اے جس وچ اجو کہ تھیٹر دی پرکھ کیتی گئی اے۔ اوہناں موجب:

”اجو کہ تھیٹر نے پاکستانی سماج وچ تھیٹر دے پلھنوں اگے ودھان لئی مشکل تے اہم کردار ادا کیتا اے۔ ایہ کم کسی وی پڑامن معاشرے وچ آسانی نال کیتا

جا سکدا اے پر پاکستان وچ ڈھیر پابندیاں تے اوکڑاں ہون پاروں لبھدی
انجام دہی وڈا کم اے۔ فیر اوس دور وچ جدوں فوج دی ملک تے مل
ہووے۔“ (3)

محمد تنویر تے اوہدے سنگیاں نے پنجابی بازاری تھیٹر (جگت تھیٹر/کمرشل تھیٹر) دے کردار
تے کھوج کیتی اے کہ اوہ کیویں پنجابی زبان تے اثرات مرتب کر رہیا اے اوہ اپنی کھوج راہیں
دس دے نے کہ:

”ایہ تھیٹر پنجابی زبان توں پنجابی بولن ہاراں نوں جھہناں دی ماں بولی اے، ایہ
زبان بولن تو متنفرد کر رہیا اے کیونکہ ایہ تھیٹر پنجابی نوں صرف گندی جگت تے
ذومعنی گلاں لئی ورت رہیا اے۔ نالے جھہڑے ایس تھیٹر وچ گانے چلدے
نیں اوہناں دی زبان وی ڈھیر گندی ہوندی اے۔ پہلاں پہل تے لوک
ایہناں ڈرامیاں نوں بڑے شوق نال ویکھدے رہے کیونکہ لبھناں دا ویکھنا
کیبل ٹی وی نے بڑا سوکھا کر دتا سی، ہر گھر وچ اے ڈرامے ویکھے گئے۔
پنجابی زبان نوں بڑا بنا کے پیش کیتا جا رہیا اے ہن لوک اپنے آپ نوں پڑھیا
لکھیا تے معزز ظاہر کرن لئی اردو یا فیر انگریزی نوں بولنا پسند کر دے نیں نالے
اپنے بالوں نوں وی پنجابی بولن توں روکدے نیں۔ کدی کد کوئی بڑے طریقے
نال یار بلی آپس وچ پنجابی بولن تے بولن یا فیر اوہ وی نہیں۔“ (4)

کمرشل تھیٹر دے حوالے نال پہلیاں کھوجاں دے نتیجے بالکل اکو جھبے نیں۔ راس داکم
تے پریت لاوناں تے پریت وڈنا اے۔ ایس دے نال اگر نفرت پروان چڑھے تے راس کاہدا۔
تھیٹر داکم تے زبان دا وادھا تے پنجابی ریت رواج دی سیوا اے۔ جس تھیٹر دی کھوج راقم کر رہیا
اے ایس تھیٹر داکم کچھ انج دا ای دیا جاندا اے ایسے پاروں ایس تھیٹر سنگت نوں پرکھ دی بنیاد بنایا گیا
اے۔ ایس موضوع بارے ہور وی بڑیاں کھوجاں موجود نیں جیہناں پاروں لکھاری دی پڑچول دا
ڈھیر تارا ہو سکدا اے پر پرچے دی لوڑ تھوڑ پاروں صرف اک ہور تحقیقی مضمون دا حوالہ دینا ضروری
اے جیہدے وچ تھیٹر دے متعلق دیا گیا اے:

”وچار تے کاروبار نے تھیٹر نوں گندا کر دتا، ایس راہیں معاشرے وچ بے
ہودگی تے بے حیائی نے اپنیاں جزاں پیڈیاں کر لئیاں نیں۔ پنجاب سرکار
دے ماتحت چلن والے اداریاں تے کمرشل تھیٹر دے سکریٹ تے دیگر

لوازمات نوں چیک کر کے سٹیج ڈرامہ ہوندا رہیا۔ مطلب تھیٹر راہیں بے ہودگی وچ سرکاری برابر دی شریک اے، کیوں بے 1980ء دے دھا کے کمرشل تھیٹر بڑا اوڈا کاروبار بن گیا تے کاروبار دے وادے لئی ہر ہر بہ استعمال وچ لیا گیا۔ تھیٹر دی بقا لئی پنجاب لوک رہس دی وڈی سانجھ اے۔ اے تنظیم 1986 وچ بنی تے ہر پنڈرھویں ویہویں ایہ ڈرامہ کردے جیہڑا صحیح مستلیمیاں دی نشاندہی کرداتے بڑے اہم موضوعات تے کم کردار رہیا۔ ایہدے کرداراں وچ زیادہ تر طالب علم ہوندے۔ ایہ نویں فنکاراں دی صحیح تربیت گاہ ثابت ہویا تے نالے ایہ ادارہ لوک رہس دوراڈے علاقیاں وچ جا کے بغیر ٹکٹاں توں اپنے ڈرامے دکھاندا۔ ایہدے زبان تے پنجابی ثقافت دے وادے لئی بڑا اہم کردار اے۔ رفیع پیر دے پتراں تے دھیاں نے تھیٹر نوں محفوظ کرن واسطے بڑے کٹھ کیتے نیں۔“ (5)

ایس مضمون وچ پاکستانی تھیٹر دی صورتحال نوں کھنگایا گیا اے۔ پر ایہدے وچ دو بے موڈھیاں وانگوں لخت پاشا دا ذکر نہ کرنا بے انصافی اے۔ ایس مضمون دے حوالہ جات نہیں دتے۔ اک گل تے بڑی واضح ہوگئی کہ اجوکا دے بطن چوں لوک رہس نکلیا تے لوک رہس دے بطن چوں سنگت دا جنم ہو یا ایس گل دی تصدیق تے کھوجی دے ذاتی انٹرویو جیہڑے سنگت دے بیلیمیاں نال کیتے اوہناں کولوں وی ہوندی اے۔ دو جی گل جیہڑی لٹریچر دے جائزے تو بعد واضح ہوئی اوہ اے کہ سنگت تھیٹر دے حوالے نال لکھت کوئی ورلی ورلی ملدی اے پر کھوج تے پرکھ راہیں بھرویں لکھت نہیں ملدی ایس لئی سنگت تھیٹر تے اوہدے کم بارے کھوج لوکاں تک اپڈان دا اک آہر ہو جائے گا نالے ہور محققاں لئی راہ بن جاسی تے اوہ پکے پیریں کوئی ہور کھوج کر لین گے۔ جیہڑے لوکاں دے ایس ریسرچ لئی انٹرویو کیتے گئے نیں اوہناں وچ ہما صفدر ایہدے موڈھی تے سنگت دی تقریباً ہر کھیڈ دے ڈائریکٹر نالے لوک رہس دے وی موڈھی لوکاں وچوں نیں۔ دو جی ہستی شفقت حسین نیں۔ اوہ وی لوک رہس دے موڈھی تے موہیتی دے گرو نیں۔ شفقت حسین نال گل بات کھوج کار نے خود کیتی۔ (6)

ایہ انٹرویو 2017 دی 7 تاریخ نوں کیتا گیا سی۔ ایہ گل بات ڈھیر لمبی چوڑی 4 گھنٹے دی ریکارڈنگ اے۔ اتھے موضوع دے متعلق خاص گلاں درج کیتیاں گئیاں نیں۔ شفقت حسین ست پشپاں توں لہوری نیں۔ اتھے لہور وچ جنم پلے نالکیوں داد کیوں دوواں

پاسیوں قوال گھرانے نال تعلق اے۔ اندرون لہور رنگ محل دے مشنری سکول توں بنیادی تعلیم لئی فیر گورنمنٹ کالج داخل ہو گئے حالات پاروں چھڈنا پے گیا۔ محنت مزدوری کیتی حالات چنگے ہوتے تے فیر پڑھنا شروع کر دتا، بی ایس سی دی ڈگری حاصل کیتی۔ گورنمنٹ کالج دے گائیکی کلب نال وی وابستہ رہے۔ نالے استادوں کولوں باقاعدہ موسیقی دی تعلیم وی لئی۔ صحت دے عالمی پراجیکٹ دے نال نوکری پاروں وکھو وکھ ملاکاں دی سیر وی کیتی۔

آپ کہندے نے میرے کزن دے بیلی طارق نے مینوں مضمون ”اک رانجھا مینوں لوڑی دا“ پڑھایا۔ اوہ مینوں نجم کول لے گئے۔ نجم راہیں پاشی نال میل ملاقات ہونا شروع ہو گئی۔ اس ویلے ساڈے کول کوئی دفتر نہیں سی۔ ایس لانس گارڈن وچ بہہ کے ہیر پڑھدے نالے پنجابی لئی جوت کیتی۔ ایس نجم دا لکھیا ”تخت لہور“ پڑھیا، مدیحہ وی او تھے آمدی سی فیر مارشل لا لگ گیا اس آکھیا کہ ہن تھیٹر کر نیے انج اجوکا دا مڈھ بچھ گیا۔ پاشی نے ای اس داناں اجوکا لکھیا سی۔ اسی ایس دے مڈھلے ممبر سی تے میں بطور گلوکار ممبر ساں۔ مدیحہ نال زبان پاروں اختلاف ہو یا تے فیر لوک رہس دی نینہہ کھی گئی ایہ وی پاشی نے سب کچھ کیتا۔ ایس ایس دے وی موڈھی ممبر ساں۔ لوک رہس این جی او بن گیا تے اوہدے نال اختلاف کیتا تے استعفیٰ پیش کر دتا۔ فیر سنگت تھیٹر بنیا سنگت تھیٹر دی نینہہ 2000ء دے شروع وچ کھی گئی۔ اجوکا تھیٹر چھڈن دی وجہ بالکل نظریاتی اے۔

میرا خیال اے کہ سنگت تھیٹر ادبی تھیٹر ہے وی تے نہیں وی۔ اوہ ایس طرح کہ ایس جھہڑے منتخب کردے ہاں اوہ اوہناں ادیبیاں دیاں تحریراں نیں جھہڑے اپنیاں لکھتاں وچ انقلاب دی گل کردے نیں۔ تھیٹر اپنی ذات وچ خود اک انقلابی کم اے۔ خوبصورتی جے بندے وچ ہوتے تے نظروں آتے گی ایہ دنیا بندے دے رہن دے قابل نہیں ایس لئی اس نوں خوبصورت بنانا اے۔ بندہ سواد تے جس لین لئی جمیا اے تے ”مادھولال نے آکھیا سی: ہن کھیڈن بال اساڈی“ ہاسے تے کھیڈاں ایہو تھیٹر اے۔ اصل وچ ایہ سارے ڈبے تے نمبر پلیناں نیں، فلانا تھیٹر فلانا ناں جیویں انقلابی تھیٹر، سیاسی تھیٹر، ادبی تھیٹر، اجوکا، سنگت تے لوک رہس ایہ سب تقسیم اے۔ ایس جوت دی گل کردے ہاں۔ ماڈے تے مظلوم دی گل دھرو تے ظلم دے خلاف اک آواز، اوہ سنگت تھیٹر کر رہیا اے۔ دھرو تے ظلم کسی نال وی ہوے اوہ ماڈا اے۔ سنگت تھیٹر ہر تھان تے ہر بلاوے تے جان لئی تیار ہوندا اے۔ اپنے پلے توں خرچ کر کے جانی دا اے۔ اپنے پلے توں کھائی پی دا اے۔ ہاں اک گل اے اگر دعوت مزدوراں تے غریباں پاروں ہوے تے بالکل ایہ درست اے پر جدوں تکڑے لوک بلاون تے اک ہو رگ اے۔ فیر ایس اپنے مزدور بھراواں لئی جیویں طبلے تے سنگت کرن

والے لئی ہو رکھ ماڑے اداکاراں لئی تے آن جان لئی خرچ پانی لئی دااے۔

مزدوراں کساناں نوں ایہ گل پہلے توں ای پتااے جیہڑی اسیں ڈرامے راہیں سنگیت راہیں کر رہے ہوندے ہاں۔ اسیں کوئی نوں تے نولگی گل نہیں کردے پر اوہناں نوں ایس گل دا پتہ نہیں کہ ایس مسئلے دا حل کیہ کرنااے کیہ آہر کیتا جائے کہ اس چنگل وچوں نکلیا جاسکے۔ اوہناں لوکاں نوں اپنی طاقت اپنے نال دا علم نہیں کہ اکھٹے ہو کے کیہ کچھ کیتا جاسکدااے۔

اسیں غیر سرکاری تنظیمیاں دے خلاف اسیں لئی ہاں کہ ایہ لوک بڑے طریقے نال لٹدے نیں دو جی وڈی گل ایہ وے کہ اصلاحات کرن والے اصل وچ انقلاب دی راہ وچ وڈی رکاوٹ نیں تھی گل ایہ وے کہ لوک ماڑیاں نوں اکھٹا نہیں ہون دیندے جیہڑا چوکھا رولا رپا وے اوہنوں اوہ سب کچھ دے دیندے نیں جس نال اوہ ٹھنڈا ہو کے بہہ جاندااے یا فیر اوہ اوہناں دا حصے دار بن جاندااے۔

مارکس نے نانک نوں یا فیر نانک نے مارکس نوں ضرور پڑھیااے دوویں اکو گل کردے نیں محنت تو بغیر اک نوالہ وی کھان نال لہو وچ تبدیلی آنا شروع ہو جاندا اے۔ میں جینیٹک انجینئرنگ پڑھی اے اک برقی حرام کھان نال اناٹمی وچ تبدیلی آجاندا اے۔ جدوں فرانسیسی اتھے موجود سن اوہ لوک گرتھ وی پڑھدے سن نالے اوس ویلے بابا فرید، بلھے شاہ، وارث شاہ میاں محمد بخش عام زبان تے سی نالے بابا فرید دا کلام اچھا خاصا گرتھ دا حصہ اے۔ جدوں واپس گئے تے ایہ سارا لٹریچر اوہناں نے فرانسیسی وچ چھاپیا تے جے کیتے۔ ایہ بالکل مارکس دا زمانہ سی۔ اسیں لئی ایہ سارا خیال مارکس سکول آف تھٹاٹ لگ رہیااے۔

پولٹیٹیکل ایکٹوازم میرے وچ ہے اسیں ڈرامے راہیں کردے وی ہاں دو جی گل ایہ وے کہ اچکل دا تھیٹر حکومتی چھتر چھایہ تھلے کیتھارمز کراندااے رووا دیو یا ہسا دیو سنگت تھیٹر کیتھارٹک تھیٹر نہیں اے۔

میںوں سنگت تھیٹر دے ڈرامیاں دی کوئی گنتی یاد نہیں کوئی تری دے لگ بھگ کیتے ہونے نیں۔ سن دو ہزار توں ہن تیکر ساریاں دا موضوع وکھرا وکھرا پر ساریاں دی روح اکو جی مطلب محنتی دی محنت سامنے آونی چاہی دی اے۔ مل، ملکیت ختم ہونی چاہی دی اے۔

پنجابی ستر توں اسی فیصد بولی جاندا اے نالے گل دی سمجھ لئی کوئی رکاوٹ نہیں دو جا ایہ کہ سندھ دے نال نال ساریاں زبانوں دی روح اک اے زبان دا سوال اک احمقانہ گل اے۔

نال دینا نمبر پلیٹ لانااے۔ کوئی گل نہیں اگر ہے تے فرسنگت تھیٹر اک قدرت دا تھیٹر

اے ناکہ فیمنٹ تھیٹر یا کوئی ہو پر میں آپ بڑا متشدد قسم دا فیمنٹ ہاں کیوں بے عورت ریسپٹو ہوندی اے قبول کردی اے تے مرد اوس دے الٹ۔ تہاڈے سوال پاروں فیر ایگل کہ اسیں بہت سارے ڈرامے کیتے جہناں وچ عورت دا کوئی کردار نہیں جیویں ”جیبو جانی دی واڑ“ انج ای بہت سارے ڈرامے نیں جہناں وچ مرد دا کوئی کردار نہیں جیویں ”چوک کسنجھے دی“۔ فیمن ازم اک سوچ اک رجحان داناں اے۔ سنگت اک گروپ داناں اے۔ نہ کوئی صدر نہ کوئی سیکرٹری نہ کوئی ممبر نہ کوئی ورکر نہ کوئی مل ملکیت سارے ای سنگی اکو برابر مل کے کم کاج کرن دا ڈھنگ ایہو قدرت دا نظام تے طریقہ اے۔

ساڈے انقلاب دا ایہ مطلب نہیں اپنی قبضے کر لو بھن تر وڈ دیواگ لا دیو اے تے پہلے توں ہو رہیا اے۔ متوازی تھیٹر دا مطلب اے متوازن فلاسفی۔ ایس دے متوازی کہیہ کجھ ہوسکدا اے اسیں اوہ کر رہے ہاں یعنی عشق لوکائی دا ایگانا لے اسیں کوئی لوکاں نو پڑھا نہیں رہے نہ ایہ تھیٹر دا کم اے اسیں تے ایہ کر رہے ہاں اگر گند ہے تے اٹھ کے آپ صفائی کرو کسی شے دی لوڑ ہے تے اٹھو آپ تے اس دا بندوبست کرو نہ کہ تقریراں کرو۔ اپنے آپ نوں تجربات وچ لے آؤ۔ اپنے اندر تے خلق دے حسن نوں تجربے وچ لے آؤ ایس دا سواد لوو۔

ایس ساری گل بات دا پرچھاواں ساڈے اوہناں چار تھیٹر ڈرامیاں راہیں پورا ہوندا اے۔ کسر کرولی، چوک کسنجھے دی، سہی دی وار۔ ایہ خیال چوڑی شاہ جی دی کتاب وچ موجود نیں۔ ایہ جھہڑے تسیں ڈرامے کہہ رہے ہو جیویں احمد خان کھل، بھگت سنگھ اک رات راوی دی وغیرہ ایس دا ایہ مطلب نہیں صرف انقلاب کہ انگریز ہندوستان چھوڑ دیوے ایہ ہر طرح دے ظلم تے استبداد دی گل اے۔ لوکل سرمایہ دار تے جاگیر دار اوہ وی اپنی مل تے ملکیت چھوڑ دے۔

پیرل تھیٹر غریب لوکاں دا تھیٹر اے اسیں تناؤ ناسکی دے سکول دی پیروی کر دے ہاں صرف بنیادی لوڑاں نوں پورا کر کے ڈرامہ کہینا جاسکدا اے۔ نالے ایڈا پراسار سامان کیویں نال نال لے کے ٹریا جاسکدا اے۔ فیر ایہ سارے ورتن و تارے عام لوکائی نال جوڑت وچ وی اوکڑا اے۔ بندے دا اپناں وجود ای سب کجھ کر سکدا اے۔ مقصد صرف عشق تے عشق ای کافی اے۔

ہما صفر (7) سنگت تھیٹر دے موڈھی نیں۔ اگر انج آکھیا جائے کہ آپ نیں اس دی نینہہ رکھی تے اے گل بہتی ٹھیک اے۔ تقریباً سنگت دے سارے ڈرامے جھہڑے پیش کیتے جا چکے نیں تے ہو رہے نیں اوہناں دی ڈرکیشن منہ مہاندر آپ نیں بنایا اے۔ ہما صفر لہور جے پلے نیں کونوٹ منڈگرمی روڈ لہور توں سکول دا آغاز کہینا فرکینیئر ڈ کالج تے ایس توں بعد آپ این سی اے چلے گئے پچکن

توں ای پیٹنگ شاعری تے موسیقی دا شوق سی کیوں جے گھر دا ماحول وی کجھ ایس طرح دا سی دوجا پیپلز پارٹی نال وابستگی پاروں ذہنی سیاسی پیچیدگی پروان چوھی۔ سوشل ازم پڑھیا تے پڑھایا جاندا سی چائینی میگزین تو اترا نال گھر آندے سن۔ اک میگزین آؤندا سی جس داناں چین با تصویر سی ایس وچ محمدیاں کڑیاں تے سرکس تے تھیٹر دیاں فوٹواں مینوں اپنے دل کھچدیاں سن اج جدوں میں تھیٹر دا کم کر رہی ہوندی ہاں تے اوہ سب کجھ میرے چیتے رہندا اے۔

نجم جی دے گھر ایس ہفتہ وار بیٹھک وچ اکٹھے ہوندے سی تے پنجابی ادب پڑھیا جاندا سی اج وی ایہ نم جاری اے۔ ایہ ادب میرے لئی بڑا متاثر کن سی ایس لئی میں باقاعدہ طور تے شرکت کردی ہاں اوس ویلے تے میں این سی اے وچ پڑھدی ساں جدوں اتھے آنا جانا شروع کیتا۔ این سی اے وچ میں تھیٹر نال وی کم کر رہی ساں تے ضیاء نے مارشل لاء لادتا۔ عوامی وزیر اعظم نوں پھاہ لادتا، ایہ ساریاں گلاں ایس ادب نال جڑ ریاں سن۔ نجم صاحب جو کجھ پڑھا رہے سن اوہ ادب ساڈے لئی بڑا نوال تے متاثر کن سی نالے اوہ وڈے وی سن تے چوکھی سمجھ بوجھ رکھدے سن۔ جیہڑی گل نجم کر رہیا اے اوہ اج سیاسی سماجی تے معاشی طور تے بہت درست اے۔ ضیاء دور وچ عورت تحریک چلائی گئی تے میں کالج توں ای اوس دے نال جڑ گئی۔ عجیب عجیب قوانین بنائے جارے سن جو کجھ باہر ہو ریسی سنگت اس دے خلاف کھڑا ہون دی قوت دے رہی سی۔ مدیحہ نجم نال سکرپٹ ڈکس کردی سی۔ سنگت وچ باقاعدہ آؤندی جاندی سی۔

فیر لوک رہس بن گئی ایس سارے ایس نال جڑ گئے لخت پاشانے اس دی بنیاد رکھی پاشی دا نجم صاحب نال بڑا عقیدت والا تعلق سی۔ نجم دیاں لکھتاں سانوں پہلے پاشی نے ای پڑھایاں۔ پاشی پنجابی ریت روایت تے زبان دے نال بڑا جڑیا ہو یا سی تے بڑا جذباتی سی۔ ایسے پاروں لوک رہس دی نینہہ رکھی گئی۔ لوک رہس زیادہ نظریاتی ادارہ سی اسی ہن وی مل کے کم کری دا اے۔

اجو کا تھیٹر نظریہ پاروں چھوڑیا پر میں اوس ویلے ایس بحث دا حصہ نہیں سی۔ ڈھیر سنگیاں نے چھوڑ دتا تے میں وی اوہناں نال مل گئی۔ میں لوک رہس تے کدی وی نہیں چھوڑیا پر میں کم کرنا تقریباً چھوڑ دتا سی۔ نظریاتی لوک اگے پیچھے ہوندے چلے گئے فیر لوک رہس اک این جی او بن گئی تے ایس سنگت تھیٹر بنا لیا۔ سنگت 1998ء وچ شروع کیتا۔ ایس لہور گراؤمر سکول وچ ہیر دمودر پر فارم کیتا تے ایہ ایس دی پہلی پرفارمنس سی۔ چالھی دے لگ بھگ کوئی پروڈکشن نیں تے ہزاراں دے حساب نال پرفارمنسز نیں پروڈکشن ہو رہے تے ڈرامہ کھیڈنا ہو رہے۔

سنگت تھیٹر لوک روایت ہے ایہ عامال دا تھیٹر اے سارے لوک سنگت تھیٹر نیں، ایہ ظلم تے

دھرو دے خلاف اک آواز داناں اے۔ تھیٹر سچ بولن دی طاقت دیندا اے سچ بولن سکھا دیندا اے تھیٹر بندے نوں آزادی دے دیندا اے جیہڑی معاشرہ نہیں دیندا تھیٹر آزادی دی پہچان کروادیندا اے۔ عام بندے دی آزادی سنگت تھیٹر دا مقصد اے۔ اوہ سارے مسئلے جیہڑے لٹ مار، مل تے اتھمال دے نال جڑے نیں سنگت اوہناں دے خلاف کھلوتا اے۔ مزدور مردیا عورت اتھمال کسے وی شکل وچ ہوتے۔ ہور کوئی ایناں چنگا لکھ ای نہیں رہیا ایس لئی نجم دے لکھے نوں ای تھیٹر لئی ورت رہے ہاں نالے اوہناں نے فوکس کیتا ہو یا اے۔

کسٹیوم تے میک اپ ضروری تے ہے پر ایس نوں ایکٹر دے اتے غالب نہیں آجانا چاہیدا بند نظر آؤنا چاہیدا اے ناکہ میک اپ۔ ڈرامے وچ بندے دی لوڑ اے بس۔ اسی گروڈ و سکی نوں فالو کر دے ہاں (غریب دا تھیٹر) ہر اوہ شے جیہڑی ویکھن والے نوں کرن والے تو دور کرے اوہ شے نہیں ہونی چاہی دی۔ اگر تے رنگ نفسیاتی طور تے کوئی اثر لئی استعمال کیتا جا یا اے فیر تے ٹھیک اے اگر بدرنگے لوکاں نوں رعب تھلے لے آ یا اے تے ایس دی کوئی لوڑ نہیں۔ رنگاں دے ڈھیر مطلب ہوندے نے کسنبے دارنگ گاڑا رتا اے پر پچا اے ناپائیدار اے اڈ جاندا اے ایس لئی اتھے دنیا دی بے ثباتی تے فانی ہون پاروں ورتیا گیا اے نالے شاعر دے اپنے میٹا فور ہوندے نیں۔ منیالہ رنگ، بدرنگ اے مزدور دا اپناں رنگ اے۔ سرخ رنگ کسنبے دا تیز دھپ تے اڈ جاندا اے پانی نال بدرنگ ہو جاندا اے اے مزدور دی مزدوری اے۔ محنت کسے ہور تھاں تے پہنچ جاندی اے۔ ڈرامے دے ایکشن تے لوک خود سمجھدے نیں کیوں جے اے اوہناں دے اپنے گھڑے محاورے تے اکھان نیں۔ انج کھلون دا کیمہ مطلب اے تے انج کھلون دا کیمہ مطلب اے؟ انج ویکھن دا کیمہ تے انج ویکھن دا کیمہ۔ تھیٹر اتھے صدیاں توں موجود اے تے لوک ہر شے سمجھدے نیں۔ سب کچھ لوکاں دے اپنے اندر موجود اے۔

ساڈے نال تم کرن والے لئی کوئی پابندی نہیں۔ کوئی نظریاتی طور تے آیا تے وی ٹھیک اے، اگر اداکاری کرن آیا تے وی ٹھیک۔ دوویں پاسے بندہ راضی اے بس بندے دامن راضی ہونا چاہیدا جیویں وی ہوے اندر دی خوشی تے سکون لئی تے سب کچھ کری دا اے۔ سنگت تھیٹر کرن دا مقصد اے کہ جو کچھ بندے دا اپناں اے اوہ اسی دار ہے لبھدے اپنے ہتھ پیر ایس دے ای رہن اوہدا اپناں دل دماغ اوسدا اپناں رہوے۔

اے وی گل ٹھیک اے کہ پنجاب دی سیاست تے سیاسی لوکاں نوں یاد رکھن دا پر بندھ وی ہے پراچ نہیں جیویں عام طور تے ہوند اے اسیں تے ہیر و ازم دے خلاف ہاں ہیر و ازم نوں توڑنا سٹیٹس کو نوں چیلنج کرنا ساڈی ورت اے۔ اوہناں ہیر و نوں ہیر و بناون والے لوکاں دی گل بات اسیں کردے ہاں احمد خان کھرل، ڈلے بھٹی نال جڑے لوک جیہناں اس دی مدد کیتی جس پاروں اوہ مرادے چڑھیا اوہ اصل وچ ہیر و نیں۔ وڈی گل ایہ وے کہ اوہ کمیہ مقصد اے جس پاروں اوہناں لوکاں نیں جاناں قربان کیتیاں اوہ مقصد اصل وچ ہیر و اے اوس نوں لوکاں دے سامنے کرنا۔ ساڈی بڑی خاص آڈیننس اے اوہ لوک جیہڑے جتنے زیادہ مظلوم، جتنے زیادہ لٹے گئے نیں، جیہڑے ڈھیر ماڑے نیں اسیں اوہناں لئی کم کردے ہاں۔

اسیں ہر پرفارمنس تو بعد لوکاں نال گل بات کردے ہاں اوہناں دے سوالاں دے جواب دیندے ہاں اوہناں دا تھیٹر بارے نظریہ تبدیل ہو جاندا اے۔ اوہ کہندے نیں کہ تھیٹر نیں سانوں اندر دی گل کرن دا حوصلہ دتا اے جیہڑی کہانی تسیں کیتی اوہ سانوں اپنی ای چا پی اے۔ اسیں اگر کم کر کے خش خش واپس آجاندے ہاں تے کامیابی ای کامیابی اے خشی حاصل کرناں ای تے کامیابی اے اوہ سانوں مل رہی اے، دو جا لوک وی نال جڑ رہے نیں، ہور کامیابی کس داناں اے۔

اسیں اچ دے ڈرامے نہیں کر دے جیہڑے معروفی حالات نال جڑے ہوندے نیں جیویں ملالہ لئی کوئی ڈرامہ ہووے یا فیر مختاراں مائی لئی کیتا جائے جیویں دے اسیں کردے ہاں اوہناں وچ ایہ سب کجھ آجاندا اے تے پہلے توں ای لوکاں نوں پتہ اے پر جس پاروں ایہ سب کجھ ہوندا اے جس دی کیڑ نہیں ہوندی اسیں دی دس اصلی کم اے جیہڑا اسیں کر رہے ہاں۔ فلاں تھان تے اک لگ گئی فلاں تھان تے سیلاب آگیا اے ساڈی سیاست دا حصہ نہیں، نہ اسی کوئی این جی او ہاں۔ سنگت کوئی ناں نہیں نہ اسیں نمبر پلیٹ دے قائل ہاں اسیں اکھٹے ہو کے گل بات کردے ہاں اسیں اکھٹ نوں سنگت کہہ لو۔

زبان کوئی مسئلہ نہیں اگر زیادہ لوکاں تیکر پہنچنا مقصود اے تے فیر پنجابی ای سب توں ودھیا تے بہتر اے کیوں جے لوکاں دی جڑت اسیں دے نال اے اگر تسیں ایہ سمجھدے ہو کہ اخباراں تے ٹی وی دیکھن والیاں لئی کوئی آسانی کرنی اے فیر اوہناں نوں پنجابی سکھنی پئے گی۔ اگر اسیں اردو یا انگریزی وچ کم کردے ہاں تے اسیں دا مطلب ایہ وے کہ اسیں لہور وچ ای کم کر رہے ہاں۔ لوکاں نال جڑن لئی لوکاں دی زبان ہونا ضروری اے۔ پنجاب تک نہیں محدود ہوندے بلکہ اسیں سندھ گئے تے پنجابی وچ ای کیتا چلو چھڈ و اسیں کے پی وچ ڈرامے کیتے تے پنجابی وچ ای کیتے اوہناں نے

وی انج ای سمجھ لئی جیویں ای سمجھ رہے ہوندے ہاں۔ بہت دور دور ڈرامے کر کے آتے ہاں ایہیو جیہا کوئی اعتراض نہیں سامنے آیا۔ گھٹ کر لوو چنگا کر لوو۔ اے تیکر پنجابیاں دی ای تس نہیں ختم ہوئی دوجا عامال لئی کون کر دے جیہڑا کر رہیا اے اوہنوں تے کرن دیو۔ آرٹ عام لوکاں تیکر تے پہنچ دا ای نہیں۔ اصل وچ عامال نو کم کاج وچ مصروف کر دتا گیا اوہناں کولوں آرٹ کھوہ لیا گیا۔ سنگت تھیٹر کوئی ماڑا موٹا کم نہیں کر رہیا جیہنوں صرف کسی خاص پہلو نال ویکھیا جاتے نالے ایس نوں تثنیقی تحریک سمجھ کے ایس دے اُتے لہندے دی نمبر پلیٹ لاناں وڈی زیادتی اے پر ایس دا پساہ ایناں اے کہ اے مسائل وی اس دے وچ خود بخود آجاندا ہے نیں سنگت تھیٹر ہر ظلم زیادتی ہر دھرو ہر لٹ ہر قسم دی مل قبضہ سیٹھس کونوں لکاردا اے۔ سنگت تھیٹر بالکل وی اصلاحی تھیٹر نہیں نہ ایس کم نوں اسی پسند کر دے ہاں۔ اصلاح ایہ وے کہ ظالم ظلم تے کرے پر نرم رویہ رکھے، قبضہ تے مل مارو پر پڑھے لکھے طریقے نال کرو۔ سنگت تھیٹر اک لوکاں تھیٹر اے پر ایہ ادب توں لٹریچر توں باہر نہیں۔

مکدی گل: ذاتی مشاہدے، لٹریچر ریویو تے انٹرویو راہیں ایس نتیجے تے پہنچے ہاں کہ سنگت تھیٹر جیہڑا کہ ایس دا ناں نہیں پر سدیا جاندا اے اپنی بنتر تے اپنی عرض دے وچ بالکل نوکل تھیٹر اے۔ پنجابی زبان ابلاغ دی زبان اے ایس وچ ای سارے ڈرامے کھیڈ دے نیں کسی ہور زبان نوں ورتنا چنگا نہیں سمجھدے، کیوں جے ایہ عامال دی زبان اے۔ ایہ ای زیادہ بولی جاندی اے۔ سنگت دے نظریے دا اک جز پنجابی زبان دا فروغ وی اے تے سیاست وی۔ عامال دا تھیٹر اے تے عام بندے یعنی کوئی وی کھیڈ دا حصہ ہو سکدا اے۔ جیویں سنگت وچ آون والے تقریباً سارے ای کسی نہ کسی کھیڈ دا حصہ ہوندے نیں، بھانویں اوہ اداکار ہون یا نہ وی ہون۔ کیوں جے سنگت ایس گل نوں من دا اے کہ فن ہر بندے دے وچ موجود اے تے اے کوئی خاص گل نہیں خاصاں نے ایس تے مل مار کے عامال کولوں کھولیا تے ہن خاص کر کے پیش کیتا جاندا اے۔ فن عامال دا اے تے سنگت وچ لوکاں دی گل ہوندی اے۔ سنگت ہر ظالم تے ظلم دے خلاف کھڑا اے۔ ایہ مل ملکیت تے قبضہ دے خلاف اے۔ نہ ایہ کمزور اے تے نہ کوئی این جی او اے۔ اپنے پلے توں خرچ کر کے تے اپنے پیچھے داکم کر دے نیں۔ ایہ بندے دی گل کر دے ایس لئی بندگی دے جیہڑے قدرت وولوں اصول تے قانون نے ایس دی لوکاں نال گل بات کر دے نیں ایس لئی سنگت تھیٹر دی ہر کھیڈ دے وچ ہر اوہ مسئلہ آجاندا اے جیہڑا ہر بندے دی واہری اے۔ نوکلے طور تے کوئی ایسی گل بات تے مسئلے تے ڈرامہ نہیں کیتا جاندا جیہڑا دو جے کر رہے نیں۔ سنگت اپنی بنتر وچ ہر اوہ تھیٹر اے

جھڑا ہر سماج دی لوڑاے۔ ایس اک تھیٹر وچ سارے تھیٹر موجود نیں پر کوئی ناواں نہیں کہ ایہ سیاسی اے، انقلابی اے یا مزدبانی یا مزاحمتی تھیٹر اے یا ایہ کہ کوئی زانیاں دی تحریکی تنظیم۔ 1998 دا ٹورا اے تیکر جاری و ساری اے۔ جھڑاے پاسے وی جانڈے نیں سنگت دا ناواں بوٹالا کے آؤندے نیں۔ ہر تھاں نوں سنگت بن جاندی اے تے اوہ پنجابی ادب راہیں تھیٹر کھیڈاں کھیڈ کے لوکاں دی لوکاں راہیں گل بات ٹوری رکھدے نیں۔ سنگت دے سارے سانجھی اکو جہے برابر نے ایس دا کوئی خاص انتظامی ڈھانچہ نہیں، نہ ایہ سگی ایس دے قائل نیں نہ سنگت کسی قسم دی جکڑ بندی نوں من دی اے پر اپنے کم کاج تے کم نال جڑت پاروں ہما صفر ایہدے گرومنے جانڈے نیں۔ دو جا لیکھت تے صلاح کار نجم حسین سید ایس سارے پاسار دے پیر تے مرشد نیں۔ مڑ درجہ بدرجہ ہور لوکاں دا ناں اے جیویں شفقت حسین اے۔ فیر ایہ اپنے انگ ڈھنگ وچ کوئی ناواں کم تے نہیں انج دے تھیٹر تے انج دے وچار ڈھیر پرانے نیں سنگت دے سگی تے ایس گل نال اتفاق نہیں کردے کہ ایہ کوئی مارکی نقطہ نظر دا تھیٹر اے کیوں جے اوہ کسی نمبر پلیٹ تے ناویں دے قائل نہیں نالے ایہ من دے نیں کہ ساڈے بابے پہلاں توں ایس نظریہ تے ایس وچار دی گل کردے نیں مارکس تیکر ایہ گل ساڈے بابیاں راہیں پہنچی اے۔ عام سمجھ لئی ایہ گل ٹھیک اے کہ سنگت تھیٹر مارکس سکول نال جڑیا ہو یا اے۔ مارکی خیال سنگت تھیٹر دا اک جز تے ہو سکدا اے پر گل نہیں ایہ کہ اپنی ذات وچ ای گل اے۔ سنگت تھیٹر سماجی خدمت دے نقطہ نظر تے وی بھر پور پورا اتر رہیا اے۔ نالے ہر طرح دے سیٹس نوں وی چیلینج کر رہیا اے۔

References:

- * Assistant Director Radio FM 96.6 Lahore College for Women University Lahore
1. Zarrilli, Phillip B., McConachie, Bruce., Williams, Gary Jay., Sorgenfrei, Carol Fisher: *Theatre Histories*, 2nd ed. LONDON and NEW YORK: Taylor & Francis, 2010.
 2. Fischer-lichte, E. *History of European Drama and Theatre* LONDON and NEW YORK: Taylor & Francis, 2002.
 3. Ahmed, Ibrahim. "Theatre and Nation-Building: An Ethnography of the Grass Root Theatre Group Sangat in Punjab, Pakistan 1." *Folkloristic Understanding of Nation Building in Pakistan*, 2020.
 4. Faiza Rana, "Women Who Named Unnamed: Pakistan Women Heroes Huma Safdar," *World Press. com*, Septepber, 18, 2019, <https://pakistanwomenheroes.wordpress.com/tag/sangat-theatre/>.
 5. Mehmood, Thair. "Contextualizing Pakistani Drama and Theater: A Case Study of Ajoka "JDSS 3, no. 3 (Spetember, 2022): 610-616. [http://dx.doi.org/10.47205/jdss.2022\(3-III\)58](http://dx.doi.org/10.47205/jdss.2022(3-III)58)
 6. Akhtar et al. "Diaspora of Punjabi Language By The Punjabi Theatre." *Hamdard Islamicus*, 41 no. 1&2 (Jun, 2018): 1-18. <https://www.researchgate.net/publication/340966988>
 7. "Representation of ethics in the stage dramas of Pakistan." *StudyMoose*, Dec 07, 2016. Accessed July 23, 2023. <http://studymoose.com/representation-of-ethics-in-the-stage-dramas-of-pakistan-essay>